

A FELŐRLÖDÉS LOGIKÁJA

Nem kétséges, hogy Bolyai János a romantika képviselője, sőt az sem, hogy a sztoikus filozófia latinizált erkölcsstanával egészítette ki, illetve szorította kordába romantikus hajlandóságait. Mindezt Benkő Samu kielégítően bizonyította Bolyairól szóló könyvében. Az sem kétséges, hogy Bolyai János furcsa szintézise tisztán kelet-európai jellegű: a cselekvés itt válik túlnyomóan lelkiismereti problémává, anélkül, hogy a tett utáni sóvárgás feloldozást találhatna a világban. Amit e vonatkozásban Bolyairól tudunk, csak megerősíti: felőrlődött abban az ellentmondásban, ami matematikai teljesítményének egyetemessége és a befogadó közeg sivársága között tátongott.

Talán jogunk van azt feltételezni, hogy Bolyai egyetemességigénye a matematikus alkatából, társadalmi érdeklődése pedig az egyetemességgel szembeszegülő társadalmi korlátok érzékeléséből származott. Felemelni a társadalmat saját lehetőségeinek szintjére – ez Bolyai *Üdvtanának* célja. Éppen ez az igény mutatja: Bolyai esetében megfigyelhetjük az egyén konstituálódásának kelet-európai módját. A vágy hatalmas, de hiányzik belőle a kifelé fordulás lehetősége: önmaguk megfojtása révén válnak egyéniséggé itt az emberek.

Bolyai jegyzetei minden mentő körülmény figyelembevételével sem tekinthetők valamilyen koherens társadalmi tanításnak. A probléma itt ismét nem az, hogy a megvilágosításkérdés programja nem állt volna össze egységes rendszerré: Bolyai maga volt az, aki ezt a koherenciát vívódásaival minduntalan szétzilálja. Elégedetlen önmagával, mert döntéseit az alapalternatíva megszüntetése miatt elégtelennek és egyoldalúnak érzi.

Tenni, vállalni a forradalmat, vagy felvilágosítani a népet, meggyőződéssel haladni: Bolyai ezt az alternatívát szünteti meg. Hol az egyiket, hol a másikat tartja üdvözítőnek, ám az elejtett változat szakadatlanul visszatér hozzá, beszi magát erkölcsi egyéniségébe, és lelkiismereti krízisekben

örli fel. Alkotó egyénisége pusztul: a legjobb belőle, éppen az, amit ez a táj, ez a történelem kitermelt magából.

De erről van szó: hogy tehetségek születnek, egy-egy nagy, egyetemes értékű teljesítmény jön létre, s aztán nincs többé levegő: az alkotás egyetemességét a feltételek partikularitásokba merevedett közege nem veszi fel, sőt mint tőle idegent taszítja, esetleg üldözi is. Nincs szomorúbb látvány, amint Bolyai János, az a férfiú, aki semmiből egy új világot teremtett, Vörösmarty árvái javára elmerevült ujjakkal, a zene egyetemességének tudatában, jótékonysági hangversenyen hegedül. Ujjaiban, ezekben a tehetetlen ujjakban ott zeng a világegyetem, de a húr nem engedelmeskedik: száználmasan érzi megalázottságának mélységeit. A nagy teljesítmény egyedül könyöradomány: félelmetes kivétel.

Bolyai János egyéniségében a tehetetlenség gyakran zsenitudattal kárpótolja magát. De ez a zseni nem rendelkezik önbizalommal, fél, saját lehetőségeiben ismeri fel saját korlátait. Ellenfél a tehetség. Kérlelhetetlen paradoxon ez: a boldogság, az önelfogadás feltétele az önpusztítás, az önpusztítás pedig lehetetlenné teszi még a pillanatnyi egyensúly megvalósítását is. Ő írja: „Isten ha egyebet is akarna, mint mi van, nem volna bölcs, se eléggé hatalmas [végrehajtani], se boldog.” (Idézi Benkő Samu *Bolyai János vallomásai* című munkájában.) Valóban ez a probléma: vagy mást akarni, s akkor radikálisan mást akarni, vagy boldognak lenni, egyensúlyban a személyes teljesítmény láttán.

Radikálisan mást: lehet-e radikálisan mást akarni, ha a társadalom nem tud még radikális fordulatban megújulni? Persze, és talán sajnos, lehet, Bolyaiban ez az akarás kerekedik felül, boldogan dobja oda saját lehetséges lelki egyensúlyát, de az akart változás még nem a változás lehetősége: a történelem erősebb, mint a vágy. Ott áll hát kifosztottan: a világnak nyújtja emberségét, de a világnak nem kell belőle semmi sem.

S mikor kitör a forradalom? Bolyai nem ismer benne saját forradalmára: nem látja meg benne az egyetemességet. A társadalom tartalmi elemeinek változásai háttérbe szorulnak a formai-külsőségesek mögött, s ő, aki a forma egyszerűségében megnyilvánuló eleganciájának köszönheti alkotói sikerét és visszhangtalanságát is, nem hihet a jelszavakban áradó új világnak. Most persze elmélyül dilemmája: mások akarnak,

ő pedig képtelen erre. Forr a világ körülötte, ő pedig nem érti: nem realpolitikusan, távol van tőle az ügy melletti kiállítás kompromisszuma.

Ipar kell, meg közlekedés, és annyi minden, az úrbéri viszonyok megszüntetése és még annyi minden – de ez volna a szabadság? Hamarabb születik a kétely, mint az a valóság, amelyben kételkedni lehetne. Az értelmiségi tudat előre jelzi a modern egyéniség születését, noha a modern egyéniség tömeges születésének bölcsője, a polgári társadalom még csak most készül az idők kézműipari műhelyében. Ám büntetlenül kételkedni a születőben nem lehet: a kételkedő önmaga ellen fordul, saját bűnének tudja azt, amire kora kényszerítette.

A cselekvés utáni sóvárgásból a részvétel elmulasztása miatti önvád, harc helyett prófécia: ez Bolyai sorsa. Persze a kérdés az, hogy mit tudott sorsáról, hogyan élte át azt, amit átélnie megadatott. Erről keveset beszélnek vallomásai: értetlenséget emleget, panaszkodik, de a legjobban fáj neki apja, Bolyai Farkas idegenkedése az általa képviselt céloktól. Viszonyukban valószínűleg nem kell generációs problémát látnunk, sokkal inkább a realpolitikusan apa és a kompromisszumokra képtelen fiú viszonya ez, amely minden generáció szükségképpen polarizációjának jegyeit mutatja.

A realpolitikusan cselekedni tud, hasznos tevékenysége valamilyen értelmet ad életének, az abszolút megoldások keresése tehetetlenségre kárhóztat. És mégis szükség van a kompromisszumokat végsőkéig elutasítókra: a realpolitikusan benne látja meg a kompromisszum esetlegességét, a kiegyezés bűneit, a cselekvés és szándék közötti szakadék igazi mélységeit. A kor legrosszabb színvonalán elmerülni a puszta létfenntartás mechanizmusába – számtalan történelmi generáció sorsa volt. Ám ahol a történelem kegye lehetővé tette, hogy a realpolitikusan és az abszolútumok hajszoltja egyetlen momentumban legyen jelen, ott a lehetőségeket, a történelem adott korlátait a végsőkéig feszítették, kisajtották belőle mindazt, amire egyáltalán képes.

Koruk lehetőségei voltak kicsinyek, viszonyuk talán ezért volt annyira kicsinyes. A forradalom a kompromisszumok realpolitikusaiknak adott igazat, s akik ezt nem tudták elviselni, halottakká váltak, vagy éppen félhalottakká, s még csak az sem vigasztalhatta őket – hiszen tiszták voltak s

nem volt bennük semmi káröröm –, hogy a reálpolitikusok is féltőn bolyongtak eszméik és barátaik tetemei között.

Ha a reálpolitikusok két fajtáját képviseli Széchenyi meg Kossuth, akkor az abszolútum, a teljes tisztaság két fajtáját Petőfi meg Bolyai. Petőfi a kérlelhetetlen forradalmár erkölcsi tisztaságának piedesztálján érett jakobinussá. Bolyai az elvont közüdv nevében tiltakozott a korlátozottan érzett forradalmi cselekvés ellen. Petőfi a cselekvés elégtelenségét és következetlenségét cselekvésben haladta meg, Bolyai a túlzástól is, de a tehetetlenségtől is retteg. Így jön létre az a látszat, mintha Széchenyi álláspontja közelebb állana hozzá, mint a Petőfié. Erről nincs szó: Bolyai és Petőfi azonos típus két pólusa, mindketten végigjárták az abszolútum buktatóit – egyikük a cselekvésben, másikuk az elméletben –, míg Széchenyi ezekről a tájakról nemigen tud. Hogy sorsukban mégis sok azonosság van? A bukott forradalom nem tett különbséget áldozatai között.

Kifosztott ember maradékjaiban vájkálni csak akkor nem bűn, ha fájdalmat már nem okozunk neki, s magunk számára önfenntartó erkölcsi tanulságot keresünk a foszlányok között. Vagy erősödni akarunk abban, amit tudunk. Bolyaiban az önmagához való becsületes hűség marcangoló méltósága marad meg. Ez az ember inkább a szorongató gondokat választotta, semmint az úri besűgást, az ismeretlenséget, semmint a végig nem gondolt gondolatot ünneplők petárdáit, a cincogást is vállalta a Vörösmarty-árvák javára, feleségnek az összeférhetetlen élettársat, saját népének azt a népet, amely mit sem tudott róla.

Persze Bolyai János csak ember az emberek között, kínjait sok különféle okból és módon milliók élték át. Ez mit sem változtat a dolgon: a szimbólum is ember, akár a többiek, de különlegessége a többiek sorsának képévé teszi. Lekopnak róla gyarlóságai, gyakorlati javaslatai könyvészeti érdekességgé változnak, eszméit tudósok értelmezik, de ő már szimbólum. Szubjektív lény, ez a megismételhetetlen egyediség már régen eltűnt, nevében mégis önmagukat keresik azok, akik sorsa akár az övé, még akkor is, ha nem változnak szimbólummá.

ÁDÁM HARCA LUCIFERREL, AVAGY IDŐ ÉS EGZISZTENCIA A TRAGÉDIÁBAN

A Nagy Mű készen van, Isten elégtétellel néz körül: saját akaratából és saját gyönyörűségére létrehozta a világot, s ott legeg valahol a Földön a tökéletesség szimbóluma, az első emberpár is. A gondviselés kegyelméből nincsen semmi bennük, ami ellenállás volna, áttetszőek, tiszták, akarat nélküliek, nincs erkölcsük, jóságuk értelmetlen, mert nem létezik a rossz, létük a tiszta lét, egységük Istennel maga a közvetlen azonosság.

De Isten sem volna Tökéletes, ha a Nagy Művet nem tudná értelmezni: ő emanálta magából a világot, de mit kezdjen vele? Hogy megértse az önálló létre bocsátottat, még egy világot csinálhat, amely emezzel szemben, ezt kiegészítve értelmezhetővé teszi a már létezőt. Vagy csak Istenben volna léte a világnak? Akkor ő nem volna azonos önmagával, s ami nem azonos önmagával, abban mozgás van, levés, törvény. Belső törvénye volna, parancs, amelynek engedelmelkednie kell?

Nem; ő mindenható, saját akaratából hozza létre azt, amit létrehoz, s ha ennek nincs ellenállása – nincs önállósága sem, s ismét létre *kell* hoznia egy világot, majd szülnie kell végtelenül és fájdalmasan, a törvény terhétől kínra kárhozottan, mindig egy új világot, vagy ismét önmagába kell szívnia a már létezőt, hogy ne legyen Más, csak ő, az, aki önmagával abszolút azonos.

Ha van valami önmagával abszolút azonos, akkor nincsen többé levés, nincs mozgás, s ha nincs mozgás, akkor nincs törvény, ha nincs törvény, akkor nincs mit megérteni: lehet-e tökéletes az, aki nem képes tökéletességét átlátni, érteni? Törvény kell: vagy önmagában, vagy a világban önállót kell létrehoznia, a tiszta tartamot lüktetéssé változtatni, a kezdet és vég értelmetlenségét megszüntetni. Ahogy Jákob Böhme írja: „semmiféle dolog ellenállás nélkül magát meg nem ismerheti; mert ha nincs semmi, ami ellenáll neki, akkor min-

dig csak kimegy magából s nem tér meg ismét magába. De ha nem tér meg ismét magába, mint abba, amiből eredetileg kiment, akkor nem tud semmit a maga őszallagáról.”

Arra kényszerül – furcsa dolog –, hogy felvegyen egy konstrukciós elvet, amely azonos vele, belőle fakad és mégis más, mint ő. Lucifer a konstrukciós elv: a Mindenhatóval szemben a *szükségszerű* SEMMI, az, ami a tiszta lét önmagával való ellentéte. Kettőjük egysége a levés, amelyből a minőség, az önálló létezés, az öntörvénnyel rendelkező formák létrejönnek. Ádám most születik meg: látszataból szubsztanciává válik, szembenézhet az Eszmével, kihasználhatja a végtelenségében egynemű, tehát nem létező időből a maga idejét, a maga mozgásterét, hogy az Eszme ámulva lássa majd: ez is ő, ebben is ő fáj, szenvednie kell, különben nem Mindenható, a szenvedésben végre érzi magát, önmagát választhatja, amikor vállalja ezt a világot (Simone Weil)

Tessék: Madách úr *Az ember tragédiájában* így fogalmazza meg ezt a konstrukciós elvet, amely az Egész értelmezhetőségének kulcsát adja számára. A kiindulás – szellemében – tisztán hegelianus: közép-európai módra. A tiszta fogalmiság helyett – sorskérdések, küzdelem a reális történelemmel, bár bár módon képtelen mélységeket járva, a tiszta spekuláció felemelő magassága helyett, valami eszeveszett gyötrődés a sors miatt. S ha Böhme Hegel szerint „azért küzdött, hogy felfogja, megragadja a negatívát, a gonoszt, az ördögöt Istenben”, akkor Madách azért, hogy felfogja, megragadja a pozitívát, a jót, a tisztát a történelemben, az emberi lehetőséget az emberben.

A reformkor gondolkodóinak (költőinek) szellemi vívmánya a haza, a szabadság, a haladás fogalma. Úgy tűnt számukra, hogy a nemzet szabadsága egybeesik a haladással, s a haladás kielégítően értelmezhető a racionalitással. A szabadság tartalma tehát elvont; egy partikuláris fogalmat egy absztrakt (meghatározatlan) fogalommal értelmeznek, ám a mindig konkrét élet nem hajlandó absztrakt racionalitásként megnyilvánulni. Átfogóbb, de konkrét tartalmú kategóriákra van szükség, félre kell tenni a haladás elvont követelményét, s azt vizsgálni, hogy mi a lét immanens tartalma, függetlenül az eddig megtett történelmi útból származó absztrakciótól, a haladás fogalmától.

Az ember tragédiájának magyar előzménye két vers, *A vén cigány* és a Mezőberényben keletkezett *Szörnyű idő*. Mindkettő a küzdelem árát és célját tudakolja a sorstól, de a válasz – hiszen válasz nincs – nem mondható el, csak a hit marad, a dadogás, a képtelenség láttán egyetlen tiltakozó mozdulat: ez nem lehet! Megszűnt a logikus beszéd, most már csak a beszédnek kell megszűnnie, és akkor megszületik a semmi, az örök hallgatás. De a semminek nincs léte, marad tehát a küzdelem, az önmagáért és önmagában vett *emberi* küzdelem, az ember immanens céljáért a nemzetköziségben szolidáris emberiség: ha valaki megmarad a pusztulás után, talán el tudja mondani a dadogásban az örült csendet. Vörösmarty 1855-ben már tudja: van, aki elmondja, de nincs, aki a dadogásból megértse: rajta át is vérzik a történelem szövete (Pilinszky). Dadogjon hát önmaga számára, mást nem tehet; dadogjon végtelenül, mint az imamalom, és mondja csak: azért is.

Az egyetemes emberi dadogás fenomenológiája: ez Madách. Többé nincs megállás a partikularitások körében, nemzeti–nemzetközi, haladó–reakciós, szabad–elnyomott, racionális–irracionális az összemberi feltételeknek rendeződnek alá; a kérdésfeltevés megfordul: a nemzeti, a haladó, a racionális csak annyiban kifejező fogalom, amennyiben az egyetemes rajta keresztül nyilvánítja ki magát. A magyar gondolkodás első szintéziskísérletét látjuk: ez a gondolkodás most önmagát egyetemes-emberinek tételezi, hogy partikularitásában világhosszúságot teremtsen.

Pesszimizmus? Olvassuk csak el a Római-klub jelentését, és isten veled búbánat! A pesszimizmus: tartalmatlan kifejezés az objektivitás logikájára. Madách nem pesszimista: a világmozgás fő tendenciáját keresi, s közben megszabadul a látvány mérgétől. Ennyi az egész: a hegeli konstrukciót – amely logikájában elvisz a kegyelem új állapotáig – Madách széttöri, szintéziskísérletében az ember többé nem a történelem logikájának kiszolgáltatottja, hanem ő az, aki a történelem logikáját megteremti. Nagyszerű hurrá ez akkor, amikor minden összedől; végre megint el lehet kezdeni, végre is élni, emberi módon élni a feladat.

A széttörés eszköze az idő. Madách egyetlen művészi vágya: az embert a jelenbe hozni, hogy a determinizmusok

múlt–jövő kényszerét, amely a márt tisztán a folyamat medrévé teszi, lehorgonyoztassa a jelenben. Mit ér a *mi* (mindig, minden korban a *mi*) életünk, ha csupán keresztülcsorog rajtunk az idő. Mindenáron magunkévá tenni, ha kell, hát katasztrófa árán is magunkévá tenni az időt; hogy ezután mi csinálhassuk, ne pusztán hordozzuk az időt, ne elviseljük az életet, hanem éljük is.

Lucifer: ravasz, az Isten szövetségese. Ha Isten a végtelen és egyenletes tartamot teremtette, akkor Luciferben a múltat és a jövőt mint önmaga nem létező hatásait testesítette meg. Láttuk: Lucifer *Semmi*, de a végtelen tartam benne, negatívan, éppen a hatásait érzékeli; a véget két irányban, amely az egyenletes tartamban tulajdonképpen egybeesik. Az ember a maga harcát Lucifer *oldalán*, Lucifer *ellen* vívja meg; ő, Lucifer az, aki átrángatja a történelmen, hogy a múlt–jövő dimenzióit elkerülhetetlennek, végletesen determinálnak lássa. Lucifer a vak történelmi folyam partján áll, mint ahogy az Isten a végtelen tartamban maga az eszme.

Öntudatra ébredni, nem csupán a látszatok végtelen halmozán keresztül tehetetlenül vergődni – ez az ember feladata. Madách honkereső: azt vizsgálja, hogy a kérlelhetetlen hömpölygés ellenére hogyan teremthet az ember önmagához méltó feltételeket. Van-e menekvés a lét szorítójából? Az esély: rendet teremteni a világban, emberhez méltó rendet; meg kell kísérelni akkor is, ha nem lehet. A determinált, sorskeretként működő idő és az emberi cselekvés révén születő szubjektivitással lüktetésbe hozott idő paradoxonja ez. És furcsa módon, éppen a SORS-keret a hit – a lehetőségekbe vetett hit – forrása: ami velünk történik, az csak kiábrándíthat, de *még élünk*, vállaljuk hát a küzdést, mást nem tehetünk, mert élünk.

Berendezkedni, önmagunk számára méltányos küzdőfeltételeket szabni – ezt a jogot Lucifertől kell megszerezni. A jogszerzés nyitja a küzdelem, az öntudatos cselekvés. Madách kétségbeesik a történelem öntudat nélküli tömegei láttán, hiszen ez a következmények ismerete nélkül csinálja a történelmet. Nincs szó nála a tömegek lenézéséről: túl egyszerű volna lenézni a tudatlan kisemmizetteket. A tömeg: a rendezetlenség jelképe nála, az az emberi massa, amelybe értelmet kívülről visznek be, tehát irányítják, manipulálják, saját em-

beri érdekei ellen fordítják. A spontán cselekvés Lucifert igazolja, Ádám viszont éppen az öntudatosan vállalt, a következők ismeretében vállalt cselekvéssel képes csak kiszakítani önmagából Lucifert.

Madách szintézise: kísérlet, nincsenek egyenértékű tagok, a szintézis tehát elvileg nem teljes. És mégis: az egész emberi sors láttán Madách egy praktikus-heroikus-etikai magatartásban jelöli meg az elviselhető élet kritériumát. A létet és a Világot az öntudat, a mindent meghatározó végzet miatt nem tudja a szabadságban szintetizálni; a Lét (a mechanikus végzet) Luciferben a szabadság lehetőségét csak a végzet talaján villantja fel, az öntudat pedig nem a Harmadik, maga a szabadság, hanem az ismert végzet elleni heroikus lázadás formája.

Ez az álszintézis a reális történelem bevezetése a hegeli sémába. Itt Madách többet adott, mint kortársai, és nem csupán mint magyar kortársai. Az ontológiai kérdésfeltevést ugyanis nem oldotta ismeretelméleti szkepszissé, sem empirikus adatfelvétellé: rámutatott a történelemre, és minden lehangelő tény ellenére a jelenbe hívta az embereket. Az összemberi sors a cselekvésben emberi sorssá lehet, mondja, és a céltudatos tevékenységben, az érzelemben, a művészetben ott-hont teremthet magának az ember. Illúziók nélkül küzdeni, értelmessé tenni az időt – ez a reális emberi közösség objektív összetartó ereje, mert az illúzió képzeletbeli közösséggé változtatja a kollektivitást.

A képzeletbeli közösséget is reálisan élik át az emberek (Marx), de a hamis tudat megakadályozza, hogy reális történelmüket csinálják – csak luciferi cselekvésre képesek. A világ elpusztul, mert történelme álközösségeket determinál, az emberiség önmaga immanens célja ellen keres történelmi feladatokat. És végrehajtja azokat, esztelenül, kegyetlenül a presztízs, a felemelkedés nevében. Madách: tiltakozik, tiltakozásának formája a történelmi fejlődési séma negativitása, amelyben felvillantja a képzeletbeli közösségek önmegsemmisítő tendenciáit.

Sűrített élet: az ember nembeliségének problematikussága és a megvalósított reális történelem ellentmondása *Az ember tragédiájának* kulcsa. Madách aktuálissá változtatja a történelmet, hogy közvetlenül az Egészre mutatva átéljük az em-

ber társadalmi létének paradoxonát: reális történelmünkben előállítottuk pusztulásunk minden eszközét. Kiút: a jelen. Vagyis ez maga az út, szembenézni, küzdeni és a reményt a küzdelemben fellelni, úgy, ahogy ezt a küzdelmet az emberek akarva-akaratlanul is végigviszik, ha közvetlen-konkrét életükről van szó.

Madách persze az értelmiségi szemével nézi a világot, tehát csak közvetett választ ad a problémákra, amit az emberek így vetnek fel: meg kell élni, és megélni mindig más, mint élni. A kenyérért küzdeni mindig más, mint a jelenben megragadni önmagunk történelmét. Madách az öntudat fenomenológusa, nem tudja azt, amit az emberek többsége tud: első a kenyér; a történelem előtt ott a történelem szimbóluma, a kenyér; s nincs más reális emberi közösség, mint a kenyeret keresők közössége. Ebből a közösségből nőhet ki a történelem, ez a közösség változtathatja a prehistorikumnak az emberi lehetőségeket tagadó kenyéreküzdelmét historikum-má. Ha a ma célja a holnap, ha a ma csak azért van, hogy átvészeljük, és a holnap ismét csak azért, akkor nincs jelen, csak múlt van meg jövő, nincs öntudat, talán nincs is szükség rá.

És mégis, akár a Tragédia expozíciójában, ez az ember az öntudat forrása, és rá is érvényes Lucifer öngazolása:

*S nem érzéd-e eszméid közt az ürt,
Mely minden létnek gátjaul vala,
S teremtni kényszerültél általa?*

(119–121.)

Az életfenntartásban elmerült ember prehistorikus közösségében érik a holnapba hajszoltság elleni tiltakozás, a jelen megtagadásának egyelőre spontán kényszere. Az álközösségekben folyó élet manipuláltsága kiábrándítja illúzióiból az embereket, s oda kényszeríti, ahol a teória magában a cselekvésben közvetlenül nyilvánul meg, mint az emberiség történelmévé mitizált holnap elleni tiltakozás.

Az életet vagy leéljük, s akkor a jelenből a jelenbe lépve mindig készek vagyunk a megszűnésre, vagy a végtelen tartam részeként életünk elfogy, mindig korán és értelmetlenül.

Lucifer mondja Ádámnak, ismét ravaszul, ismét elfogadva a determinációk csapdáit:

*De trágyaféregül tán jobb neked
Tenyészni kis körödnek lágy ölében
S tudás nélkül elfogni életeddel.*

(253–255.)

Tudni: felelőssé tenni, „választani jó és rossz között” még nem elég, hiába kecsegtet Lucifer nagy jutalommal, örök ifjúsággal („Tudsz, mint az isten, azt ha élvezed, / Ettől örök ifjú marad kecsed.”), mert a kérlelhetetlen sors bosszút áll az emberen, aki kénytelen tudomásul venni, hogy hiába választotta a jót, sorsa mégis kifut ujjai közül, tudomásul kell vennie, hogy elpusztul, és az örök ifjúság csak az alkotásban való továbbélés illúziója. Kifogni a sorson: elragadni tőle a jelent; küzdeni, mert csak küzdeni lehet, bízni önmagunkban, hogy képesek vagyunk kifogni a sorson, nem máskor, hanem most, azzal, amit teszünk, amit létrehozunk önmagunkban és a világban.

Madách nem általánosítja a jó és rossz küzdelmét, hiszen ő a negyedik dimenzió prófétája. Az időé: az emberi jelen időé. Ha a jó és rossz viszonyának-harcának látná a történelmet, akkor optimista lehetne (a jó szükségszerűen győz), vagy pesszimista lehetne (a rossz győz szükségszerűen), vagy éppen a haladás khiméraját hajszolhatná (a jó fokozatosan legyőzi a rosszat). De ő kortársainál jobban tudta: a jó – eszmény, a rossz pedig realitás, és kicsinyke úgy az eszmény győzelméért csak szurkolni. Az élet – részvétel, öntudatos részvétel, Lucifer buzdításai ellenére is (a tett halála az okoskodás) az igazi élet az önmagának időt rabló élet, amely tudja önmagát, lehetőségeit, és nem borzad el, hanem ismét és újra erőt merít önmagából.

Az ember tragédiája minden bizonnyal a legnagyobb magyar esszé: diagnózisai pontosak, az összkép felemelő, mert nincs benne más kapaszkodó, csak maga az öntudatos élet. Kiáltvány ez az elidegenedésről:

*... A család s tulajdon
Lesz a világnak kettes mozzatója,*

*És e két eszme nő majd szüntelen,
Amíg belőle hon lesz és ipar,
Szülője minden nagynak és nemesnek,
És felfalója önnön gyermekének.*
(349–355.)

És végül kiáltvány az elidegenedés ellen. Mert az elidegenedés szükségszerűségéből nem csinált fétist, ahogy a Föld törvényéből sem. Tudja, hogy az erősebb, mint ő, és ennek ellenére is vállalja önmagát. Ez az ember levésének sajátossága. Lucifer elleni harcában az önfelszabadítás feltétele. Lucifer csábít:

*„Vagyok” – bolond szó. Voltál és leszesz.
Örök levés s enyészet minden élet*

Az amúgy is rövid élet csinnadrattája hallatszik: neki a világnak, megzabálni, elsüllyedni a boldog felelőtlenségben. Lucifer a történelmi folyamatot kínálja fel, a szubjektív léteket újranevezését, az egyes számára a kincs–hír–gyönyör szentháromságát.

Csakhogy Ádám ismeri Vörösmartyt! Megragadni a mát a személyes boldogság illúziójában – mulékony öröm. A történelmet megragadni: ez a férfimunka. De Ádám még nem tudja, mi a történelem, nem ő készítette a világot, csak megmutatták neki – jövője formájában – a múltat, hogy elcsábítsák a jelentől, vagy éppen a ma örömeibe hajszolva takarják el előle a jelent. Lucifer időmonológjában a megtévesztés elméletét látjuk:

*Minden él, az egyenlő soká él,
A százados fa, s egynapos rovar.
Eszmél, örül, szeret és elbukik,
Midőn napszámát s vágyait betölté.
Nem az idő halad: mi változunk,
Egy század, egy nap szinte egyre megy.
Ne félj, betöltöd célodat te is,
Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége.*

*Látád a hangyát és a méherajt:
Ezer munkás jár dőrén össze-vissza.
Vakon cselekszik, téved, elbukik.
De az egész, mint állandó egyén,
Együttleges szellemben él, cselekszik,
Kitűzött tervét bizton létesíti,
Míg eljön a vég, s az egész eláll.
(517–532)*

Madách heroikusan küzd a luciferi világkép ellen: a Tragédia végszavai jelzik a költő törekeny győzelmét. A cselekvés értelmét keresve előbb csak a boldogság javainak és a hatalomnak a megszerzésében látja ezt, de a római jelenetben már az egyetemes emberszeretet dilemmájáig jut. De hiába buzdít szeretetre Péter apostol feuerbachianus szónoklata („Legyen hát célod: Istennek dicsősége, / Magadnak munka. Az egyén szabad / Érvényre hozni mind, mi benne van. / Csak egy parancs kötvén le: szeretet.”). E szeretet átcsap ellentétébe, és önző önszeretetté válik. Ezt az átcsapást a szubjektivitáson-akaráson túlról valamilyen ismeretlen erő határozza meg.

Minduntalan ez az ismeretlen erő: Madách érzékeli az Úrban, Luciferben, a Földanyában és önmagában is. Jót, nemest kíván: hiába. Az emberiség boldogságát kívánja: hiába. *Akartatja* azokat, akik nem akarnak: hiába. Az egyént is, a tömeget is akarata ellenében kormányozza valami, s hogy mi ez, arról Madách számot adni képtelen. De érzi, és leírja. A költő tömegellenességére hivatkozik a szakirodalom, de közben elfelejt beszélni arról, hogy a Tragédiában a tömeg is tömegellenes, sőt az egyéniség is – önellenes. Kevesen beszélnek arról, ami megakadályozza a szándékok érvényesülését, arról az ismeretlen, de érzékelhető erőről, amely még az erőt és hatalmast is akarata ellen kényszeríti. Látszatra a hegeli korszellem munkál a mélyben:

Ádám:
... e kort nekem kell újjá teremteni, (1610.)

Lucifer:
Hiú törekvés. Mert egyént sosem

*Hozandsz érvényre a kor ellenében:
A kor folyam, mely visz, vagy elmerít,
Úszója, nem vezére, az egyén. –
Kiket nagyoknak mond a krónika,
Mindaz, ki hat, megérté századát,
De nem szüle az új fogalmakat.*

(1611–1617.)

Majd arrébb, ismét Ádám, ezúttal az asszonyról beszélve mondja:

*Mégis, miért vonz? mert a jó sajátja,
Míg bűne a koré, mely szülte őt.*

(2050–2051.)

De már tudjuk, Ádám fő ellenfele Lucifer, aki a korszellemben ismét csak arról a titokzatos erőről beszél, amelynek ellenállni ő maga sem képes. Az ismeretlen határozza meg az ellenállás heroikus formáját, ennek csábítása, az ellenállás elégtétele hívja vissza a szikláról Ádámot. És ha ma az elidegenedés mechanizmusáról többet tudunk, mint Madách, akkor sem mondhatjuk, hogy az öntudatosan mondott csak azért is pusztán a romantikus dac és zsenikultusz megnyilvánulása. Már csak azért sem, mert néhány milliárd éves perspektívában az elektromos impulzussá alakított hangok majd a kihülő föld üzenetével bolyonganak a végtelen űrben, és létükkel amolyan romantikus gesztust testesítenek meg; más dolguk, üzenetük nem lévén, az ember értelmének utolsó jelét hordozzák: a hidegségben elpusztuló értelem tiltakozását a győztes sors ellen.

Madách a falanszterben vázolja a tökéletesen racionalizált társadalom képét: itt megszűnik az idegen erő nyomása, úgy tűnik, az ember végre megtalálja saját idejét. Ám kiderül, hogy az egyéniséget most az objektív idő sorvasztja el. Ádám kérdi a Tudóst:

*Mondd, mi hát az eszme,
Mely egy ily népbe egységet lehel,
Mely, mint közös cél, lelkesíteni tud?*

(3363–3365.)

És a Tudós válasza:

Ez eszme nálunk a megélhetés.

*Négy ezredév után a nap kihűl,
Növényeket nem szül többé a föld,
Ez a négy ezredév hát a mienk,
Hogy a napot pótolni megtanuljuk.*

(3366, 3378–3381.)

De van négy ezredév: lehet még küzdeni, annak ellenére, hogy a Föld Szelleme fogva tartja Ádámot, és a föld ellen lázadni nem lehet. Ádám az emberi sors szimbóluma lesz: egyesek elmenekülhetnek, de a nagy többség marad; nem tehet mást, élnie kell. Visszatér hát ő is a földre, noha világosan tudja, hogy

*A célt, tudom, még százszor el nem érem.
Mit sem tesz. A cél voltakép mi is?
A cél megszűnt a dicső csatának,
A cél halál, az élet küzdelem,
S az ember célja e küzdés maga.*

(3695–3699.)

És mégis: következik az összeomlás, Madách esszéjében a katarzis forrása, az érzelmi vihar, amelyből megtisztulva, a változtatás akarásával kerül ki Ádám. A föld végső látványát, „a végső küzdés kisszerű jaját” már nem bírja elviselni. A végső tehetetlenség előképét. A fenomenológus itt válik személyes sorsot cipelő reszkető emberré. A szintézist most már csak Lucifer mentheti meg: Ádámot életre biztatja. Undorító, mégis szent metamorfózis ez, de a jövő nevében a jelent megsemmisíteni Lucifernek sem szabad. Ádám ugyan a történelem eszköze, de ő vállalja történelmét, tehát annak alkotója is. E képtelen, de reális paradoxon értelmét, áldást a tényekre az Úrtól kapunk:

*Ha percnyi léted súlyától legörnyedsz,
Emel majd a végetlen érzete.
S ha ennek elragadna büszkesége,
Fog korlátozni az arasznyi lét.*

(4049–4052.)

Már azt is tudjuk, hogy a rációban csak hinni kell, a humanizmust viszont megvalósítani. Kollektíven felválni ereinket vagy leugrani a szikláról nincs módunk: az élet munkál bennünk, s ennek parancsa: élni kell. De az élet rációja a küzdelem: az emberi létfeltételekért folytatott küzdelem, rációnk ez, nem valami rajtunk kívül álló értelemnek engedelmesskedünk, hanem a létünkéből fakadó rációnak, s ez a parancs azt diktálja: vereségeink ellenére, sőt éppen mert vereséget szenvedtünk, küzdünk a humánumért.

Az Úr szava: beleegyezés. Ádám kivívta a jogot, hogy saját maga mértékére szabja idejét, tetteivel ritmust vigyen bele. Ám tudnia kell: a kegyetlen és kérlelhetetlen sors kezek közé szorítja törekvéseit. A hegeli konstrukció most megengedi az egyén emancipálódását, a determinizmus szorítása emberivé lazul. Ádám már vállalja magát, bár ismeri merészsége árát. Az életért árat kell fizetni: ez természetes. S az ár az, hogy a SORS személyes feltétellé válik. Fájdalmas látvány. Ezért mintha így szólna: az embernek jobb volna, ha a világ Isten illúziója lenne, akkor a szenvedésről kiderülne: az Isten fáj, mert ahhoz, hogy tudjon magáról, legalább fájnia kell. A világ nem illúzió. Madách ennyit mond: emberek, a világ nem illúzió.

1972